

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 340.12

О. Скакун,

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правового регулювання економіки
Кримського економічного інституту Київського національного економічного університету
імені В. Гетьмана, академік НАПрН України

ПАРИТЕТ ПРАВА ТА ЕКОНОМІКИ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД

Економічна наука є могутнім інструментом
аналізу широкого кола правових питань.

Р. Познер [1, 3]

Життєдіяльність суспільства постійно змінюється, що вимагає реформування правових і економічних систем. Процес реформування (перехід до ринкової економіки і правове урегулювання нових соціальних відносин) уже більше двадцяти років проходить в Україні і країнах — членах СНД. Інші держави світу також перебувають у стані постійного вдосконалення своїх систем. До того ж під впливом низки чинників, як економічних, так неекономічних — (гео)політичних, ідеологічних, культурологічних, цивілізаційних — відбувається глобалізація на універсальному рівні міждержавної взаємодії. Світова суспільна зв'язаність всеохопною інформатизацією та продукуванням знань в галузі економіки, права та інших наук, відсутність жорсткої географічної локалізації факторів виробництва через схожість економічної організації держав, об'єктивно потребує глобального економічного простору. Формуються відповідні економічні підстави для розширення можливостей міжнародного правового регулювання цього простору. Саме практичний взаємозв'язок права і економіки, який все більше проявляється у внутрішній і міжнародній діяльності державно-організованих суспільств, актуалізує постановку даної проблеми.

Крім того, внаслідок об'єктивних суспільних змін розширюються і поглиблюються знання, переглядаються устояні точки зору, розвивається здатність формулювати вимоги сучасного права і економіки точніше, чим раніше. Наступність наукових правових і економічних ідей, теорій, доктрин виступає закономірним і послідовним процесом їх доповнення й узагальнення, а не чергою виникнення й занепаду в результаті їх заперечення. На кожному історичному витку вивчення проблеми співвідношення права і економіки виступає її новизна, яка полягає у переосмисленні нових прагматичних фактів, формулюванні теорій, переформулюванні і перекласифікації понять, а не у відкиданні їх чи здійсненні самодостатнього роздумування над ними. Вже чимало зроблено у напрямку вивчення багатьох аспектів співвідношення права і економіки, проте цілісної концепції щодо цієї проблеми в юридичній літературі поки не склалося. Даною статтею автор прагне внести свою лепту у процес розроблення такої концепції.

Проблема співвідношення права і економіки — предмет уваги багатьох поколінь юристів і економістів. Над нею задумувалися в минулому вітчизняні і зарубіжні вчені — прихильники ринко-

вих і неринкових відносин (С. С. Алексєєв, Г. Беккер, Т. Веблен, Дж. Гелл-брейт, Дж. Кейнс, Дж. Коммонс, К. Маркс, Л. Мізес, Д. Норд, Є. Пашуканіс, Р. Познер, А. Сміт, П. Стучка, М. І. Туган-Барановський, М. Фрідман, Ф. Хайек, Р. Харрод, Дж. Хікс та ін.).

У наші дні зріс інтерес до пізнання співвідношення права і економіки як у теоретичній, так і практичній площині в середовищі українських і російських економістів і юристів (О. Алпатов, Г. Бальсевич, Г. Гаджієв, Д. Вовк, А. Гриценко, О. Гриценко, П. Добродумов, І. Єфименко, В. Кисельов, М. Одінцева, Г. Орехова, О. Петров, Д. Скринька, В. Тамбовцев та ін.). Вивчення праць названих учених та їх попередників дав певний теоретичний матеріал для розкриття теми статті.

Зазначена проблема аналізується через призму економічної теорії права¹ — дисципліни, що сформувалася на стику економічної теорії і юриспруденції. Вважаємо, що кожне покоління юристів і економістів повинно приділити частину розумового капіталу на підтримку певного рівня розвитку цієї наукової дисципліни. Таким способом можна передати традицію економіко-правового мислення наступному поколінню.

Отже, метою статті є концептуальне приручення знань про співвідношення двох суспільних феноменів — права і економіки при опорі на сучасні теоретико-методологічні підходи, що властиві економічній теорії права. Саме у залученні досягнень економічної теорії права до аналізу юридичних проблем та врахуванні глобалізації (економічної і правової), що надбали невідворотного розвитку в країнах світу, й полягає

¹ Економічну теорію права (економіку права), що вивчається економістами і юристами, слід відрізняти від дисципліни «економічне право (публічне економічне право)» або «право економіки» [2], яка розробляється юристами в наукових і учбових цілях. Відбиваючи процеси спеціалізації та інтеграції в правовій сфері як спеціального регулювання питань державного втручання в економіку, економічне право (публічне економічне право) виключає розгляд діяльності економічних суб'єктів.

«сучасний погляд» на пізнання співвідношення права і економіки. Адекватно меті поставлені наступні задачі: коротко розкрити поняття економічної теорії права та її методологічні підходи до пізнання права; виробити загальнотеоретичну модель впливу права на економіку і економіки на право; схарактеризувати роль глобалізації в оновленні погляду на співвідношення права і економіки.

Що являє собою економічна теорія права та які її методологічні підходи до дослідження права? Економічна теорія права (економіка права) — нова інтегральна дисципліна (напрямок наукової діяльності і предмет юридичної освіти), що здійснює аналіз/пізнання права з позицій методології економічної науки. Як напрям наукової діяльності економічна теорія права сформувалася в США в 1960 — на початку 1970-х рр. завдяки науковому внеску (Г. Беккер, Г. Каллабрезі, Р. Коуз, Р. Познер) [3, 17], а в кінці ХХ ст. набула розвитку та стала предметом юридичної освіти в країнах Західної Європи, Північної та Латинської Америки, Азії, Ізраїлі; на початку ХХІ ст. — в ряді країн СНД (лідирує РФ).

Як правило, категорії «економічна теорія права» і «економіка права» оцінюються вченими як взаємозамінні. Проте деякі сучасні фахівці, наголошуючи на взаємопов'язаності цих категорій, дещо їх розрізняють. Так, у базовому підручнику США з економічної теорії права (Law and economics / R. Cooter, T. Ulen. USA, 2000), підготовленому Р. Кутером із Каліфорнійського університету (Берклі) і Т. Уленом із університету Іллінойса (Урбака-Шампань), що готується до опублікування у перекладі на російську мову, є дві частини: «Економічна теорія права» і «Економіка права». У першій частині «Економічна теорія права» міститься економіко-теоретичний аналіз, про що свідчать його розділи: «Економічна теорія контрактів», «Економічна теорія деліктного права (цивільних правопорушень)», «Економічна теорія судовиробництва», «Економічна теорія злочинів і покарань». У другій частині — «Економіка права» — розгля-

дається економіка специфічних галузей і інститутів: контрактного права, відповідальності за цивільні правопорушення, злочинів і покарань [4, 21].

Середовище adeptів економічної теорії права з часів її формування розділилося на течії, школи, що відрізнялися методологічними підходами. Одні сучасні вчені (Ц. Вельяновські) вважають, що історично склалося дві традиції (позитивна і нормативна), які розвиваються нинішніми послідовниками. Інші (Ф. Стефан), як засвідчує вчений А. Шмаков у примітці до перекладеної ним праці Ц. Вельяновські, указують на становлення трьох напрямків: прогноуючого (інструменталізм), описового (дескриптивного) і наказуючого [5].

Етапами історичного розвитку науково-правових шкіл з економічної теорії права їх дослідниками виокремлено три: 1) позитивізм, доктриналізм (XVIII — початок XX ст.); 2) правовий реалізм (1920–1970 рр.); 3) школа критичних правових досліджень (1970 р. — теперішній час). А до шкіл, що сформувалися в межах загального економічного підходу до права, віднесено чикагську (що і досі лідирує серед вказаних шкіл), австрійську, інституціоналізм [6, 61–65].

Не вдаючись до детального аналізу системи ідей представників цих напрямків та шкіл (що не є нашою задачею), дамо загальну характеристику особливостей «нормативного» (чикагська школа); «позитивного» (австрійська школа) та «інституціонального» підходів до розгляду права. Попередньо зазначимо, що «новий» економічний підхід до аналізу права відрізняється від попередніх підходів, по-перше, строгістю теоретичного аналізу, по-друге, предметом вивчення — неринкове право, як от: масові безпорядки, расова дискримінація, відвідування церкви, самогубства, сім'я, шлюб, розлучення, позашлюбні відносини, аборти тощо. Щодо предтечі «нового» підходу, тобто названих вище напрямів та шкіл, то вони виникли і розвивалися, головним чином, з метою пізнання і осмислення дії економічних інститутів в умовах ринкового права.

Звідси є зрозумілим той факт, що

нормативний підхід чикагської школи (Р. Коуз, Г. Калазбері¹, Р. Познер) до економічного аналізу права покладено у підставу методологічної будови теорії ефективності ринку і свободи договорів. Адже теорія раціонального вибору цієї школи завдяки її нормативній інтерпретації, стала ядром сучасної мікроекономіки². Якщо Р. Коуз [7] і певною мірою Г. Калабрезі застосували економічний підхід до правових інститутів у цілому, тобто до права як соціального інституту і таким чином вийшли за межі власне економіки як сфери раціональних дій людей з розподілу та використання обмежених ресурсів, то Р. Познер у праці «Економічний аналіз права» [1] обґрунтував доцільність уживання економічного інструментарію до розгляду конкретних галузей права (контрактного, сімейного, трудового, фінансового, кримінального), а також до законодавства про ненавмисне заподіяння шкоди, антимонопольного законодавства та ін. Р. Познеру належить й авторство розробки теорії економічної ефективності права: він аргументував судження про те, що система загального права передбачує мету — діяти відповідно до критерію економічної ефективності та сприяти

¹ Підхід юриста Г. Калабрезі мав більш нормативний характер порівняно з іншими представниками чикагської школи. Як зазначав Р. Познер у промові, проголошеній на Секції юриспруденції Американської асоціації шкіл права 5 січня 1979 р., «праці Калазбері були в основному нормативними» [8, 318]. Крім того, Г. Калабрезі цікавився проблемами справедливості, а не тільки ефективності правових норм (для нього справедливість — обмеження, а ефективність — мета).

² Макроекономіка і мікроекономіка — дві частини економічної теорії, що оформилися з початку 30-х рр. XX ст. Якщо макроекономіка — це частина економічної теорії, що вивчає народне господарство в цілому (рівень національного доходу, валовий внутрішній продукт, інфляція, безробіття, бюджетний дефіцит, інвестиції, державний борг, закономірності економічного зростання тощо), то мікроекономіка пізнає поведінку окремих (атомарних) економічних суб'єктів (фірм, домашніх господарств) ринкової економіки, ціни, обсяг продукції на окремих ринках, фактори впливу на зміни попиту і пропозицій окремих товарів тощо.

підвищенню добробуту суспільства. Під економічною ефективністю права він розумів найбільшу результативність дії правових норм при найменших соціальних витратах, визначав, якими мають бути норми, щоб відповідати цим критеріям.

У сучасній юридичній літературі дається визначення економічної ефективності правового впливу, що є близьким до розуміння його Р. Познером: це — «зниження витрат функціонування державно-правового механізму» [9, 150]. Вважається, що недовраховання економічної ефективності в правотворчій (передусім, законотворчій) діяльності держави призводить до таких дефектів системи, як корупція, бюрократія, політичне лобювання та ін. Отже, ідеї чикагської школи (значна їх частина) є актуальними й нині: до них звертаються нові вчені різних країн світу.

Австрійська школа економіки права (М. Ніццо та ін.) ігнорувала аксіологічний підхід, зокрема можливість оцінювати соціальні вигоди і витрати, спиралася головним чином на праксіологічну методологію (самоаналіз, дедуктивна логіка). Поставивши під сумнів ідею чикагської школи про можливість пояснювати право з точки зору ефективності, вона аналізувала існуючі закономірності (те, що є, а не те, що має бути), зосередилася на вивченні поведінки індивіда як діяльної особи та аргументувала залежність напрямів зміни його поведінки від зміни законів. Якщо чикагська школа, вимагаючи внесення змін до норм права на базі висновків економічної теорії права, прагнула змінити світ відповідно до вимоги «так повинно бути», то австрійська школа права, перебуваючи під впливом маржиналізму¹ австрійських економістів, у дусі останніх, зводила всі економічні процеси до суб'єктивних пріоритетів індивідів, їх економічних

¹ Маржиналізм — це економічна теорія, що відводить першорядне значення в усіх процесах виробництва та обміну товарів, робіт або послуг граничним економічним величинам — максимальним або мінімальним («гранична корисність», «гранична продуктивність», «граничні втрати» та ін).

потреб та інтересів як визначальних для правових інститутів та норм.

Щодо інституціонального підходу (Т. Веблен, Дж. Коммонс, Дж. Гелбрейт та ін.), то його назва походить від лат. *institutum* — установа, устрій, установка, тобто цей підхід ґрунтується на системному аналізі процесів та явищ, названих інститутами. Методологію інституціоналізму (як і неоінституціоналізму) зближує з австрійською школою права визнання первинності індивідів і вторинності інститутів. Наприклад, Дж. Коммонс вважав призначенням колективних інститутів (корпорацій, профспілок і політичних партій) діяти як «групи тиску» на індивідів та спрямовувати їх поведінку.

На відміну від австрійської школи права Дж. Коммонс у статті «Інституціональна економіка», опублікованій в «Американському економічному журналі», робить основною одиницею аналізу трансакцію, а не індивіда, визнає в договорі-трансакції базовий інститут суспільства, розуміючи під трансакцією (від лат. *transactio* — здійснення, договір) «не обмін товарами, а відчуження і присвоєння прав власності та свобод, створених суспільством» [10, 652]. Судження Дж. Коммонса про різницю між обміном, що вказує на фізичне переміщення благ, і трансакцією, що вказує на переміщення прав власності на ці блага, наводяться в публікаціях учених з країн СНД, які досліджують проблеми співвідношення права і економіки [11, 29]. Тим самим підкреслюється інша характерна риса інституціоналізму — визнання ключової ролі права («правових факторів») у його співвідношенні з економікою.

З позицій визнання зверхності права над економікою апологети інституціонального підходу критикують прихильників маржиналізму за недостатність аналізу юридичних норм, доводять можливість уладнати економічні протиріччя за допомогою законодавчої діяльності держави, а також юридичних угод (угодам відводиться особливе місце в ринковій економіці) та незалежного правосуддя (судові рішення по конкретних справах

розцінюються як здійснення контролю над економікою).

Отже, зазначені школи і підходи економічної теорії права (економіки права), зробили свій (і немалий) внесок у розвиток цього міждисциплінарного напрямку, який за допомогою економічного методологічного інструментарію допомагає вирішити задачі, що стоять перед юриспруденцією. Економічний аналіз права, здійснюваний ними (а вони є переважно економістами), хоч іноді неявно, але є нормативним, проте не настільки, як це притаманно юристам. За висловом Р. Познера, який певний час був федеральним суддею, «юристи непоправно нормативні» [8, 334]. Тим не менш поштовхом до формування економістами і юристами «економічної теорії права» та ключовою категорією останньої стала правова категорія — право власності.

Безумовно, юрист застосовує економічну теорію права інакше, чим економіст, та з іншими цілями. Використовуючи її «для одержання дескриптивних¹ теорій про економічний зміст та послідовності правових систем», юрист «піднімає проблему як методологічного, так і емпіричного плану» [5]. Тому, як методологічна доктрина, економічний підхід до права є надзвичайно корисний уже тим, що дозволяє розширити інструментарій вивчення поведінки людини в конкретних ситуаціях, надати рекомендації для проведення ефективної економічної політики. Цінно й те, що в центрі уваги багатьох дослідників економіки права перебувають питання справедливості — законодавчого забезпечення вирівнювання доходів, перерозподілу багатства, створення «держави добробуту» для всіх громадян.

Паритетне співвідношення права і економіки. Відомо, що економіка являє собою систему відносин із виробниц-

тва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ. А право регулює економічні відносини, що виникають з приводу цих явищ. За справедливим твердженням Г. А. Гаджієва, «правове регулювання економічних відносин складається в кінцевому рахунку з безлічі економічних актів (зміст рішення), які при цьому є правовими актами (форма рішення)» [12, 8]. Саме характер економічних відносин (а ними є не тільки товарообмінні, а й кредитні, страхові, фінансові, включаючи податкові і бюджетні, відносини, а також відносини по управлінню власністю) конкретною мірою визначає механізм їх правового регулювання. Крім права в природі немає більш адекватних інституціональних форм регулювання економічних відносин. В умовах ринкової економіки, розвиток якої відбувається у понад 200 країнах сучасного світу (лише 30 з них, відповідно до класифікації МВФ, вважаються розвинутими [13, 70]), право не можуть замінити ні звичаї, ні релігія, ні мораль, ні директиви держави тощо. Роль права, як найбільш точної форми економічних відносин, є конститутивною. Отже, право є тією природною інституціональною формою економічних відносин, що викликана ними до життя.

Зазвичай, економічні відносини є первинними щодо права, призначеного закріплювати норми економічної діяльності суспільства та його окремих суб'єктів. Виникаючи у відповідь на економічні потреби і інтереси, норми і інститути права виступають важливим фактором соціально-економічних відносин. Як стверджує російський професор, доктор економічних наук В. В. Колесніков, «розвиток суспільних відносин у сфері господарської діяльності історично передував виникненню і еволюції норм її регулювання» [4, 16]. З цим не можна не погодитись.

Однак було б несправедливим абсолютизувати економічний фактор, пояснювати всі ті явища і події, що відбуваються в суспільстві, лише економічними мотивами, а тим більш ототожнювати «соціальне» з «економічним». Як прави-

¹ Дескриптивними є описові (економіко-статистичні) теорії, які фіксують події, що відбуваються, або особливості економічної системи чи її частини, що винайдені в процесі пізнання. Інтерес дескриптивних теорій обертається тільки навколо того, як побудована економіка, і не поширюється на те, як вона повинна бути побудована.

ло, зміни в економіці і праві здійснюються у взаємозалежності. Але це не означає, що право не може передувати трансформації економіки, визначати і стимулювати напрямок її розвитку. Так, під час транзитивності (перехідності) національних економік країн СНД, право «перетворилося у стратегічну силу організації життя суспільства, регулювання його розвитку» [3, 6], стало каталізатором прискорення переходу до функціонування ринкової економіки, про що свідчить створена у ті роки початкова нормативно-правова база. І це відбулося, незважаючи на те, що «перебудова» в СРСР застала юристів зненацька, без наявності необхідних напрацювань, пов'язаних з радикальною зміною економічної і політичної ситуації.

Відомо, що закладанню основ нової нормативно-правової бази, орієнтованої на розвиток ринкових відносин, та забезпеченню її реалізації надає можливість обсяг фінансових ресурсів, наявних у держави на той час, та реальний розмір надходжень у бюджет (або казну). Навіть у разі, якщо суспільні відносини визріли настільки, що потребують появи нової норми права, остання набуває формального закріплення лише тоді, «коли держава в змозі забезпечити механізм її реалізації» [9, 149]. Звідси слідує, що реальне включення правових норм в економічні механізми здійснюється в процесі їх реалізації, застосування.

В умовах, коли у вітчизняній і зарубіжній літературі немає одностайності в питанні, що (право чи економіка) передує, слід визнати їх паритет: право і економіка взаємно зв'язані, бо їх родинним субстратом є суспільство. Взаємодіючи з усіма сферами суспільних відносин, економіка своєю політико-економічною основою вторгається в публічну сферу життя, «соціалізується» [14, 15], та набуває там правового оформлення, метою якого є здійснення державного впливу на економіку в цілому — в інтересах людини і суспільства. По суті, об'єктивною основою формування права є взаємодія двох сторін матеріальних відносин: економіч-

на сторона матеріального виробництва в широкому значенні цього поняття і соціальна сфера суспільства, що забезпечує існування і відтворення фізичного життя людини. Отже, конкретним економічним відносинам відповідає правова форма, яка їх закріплює.

Право — через норми як форму організації діяльності держави і суспільства — додає соціальним зв'язкам визначеність і усталеність, забезпечує необхідну стабільність і організованість економічної системи, що являє собою упорядковану сукупність взаємозалежних економічних елементів, які утворюють цільну економічну структуру суспільства з єдністю відносин, що складаються на основі чинних організаційних форм власності з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ. Право оформлює оптимальний економічний порядок у суспільстві: закріплює сформовані економічні відносини, гарантує їх стабільність; стимулює виникнення нових економічних відносин, якщо для цього є відповідні умови; підтримує, охороняє і захищає існуючі економічні відносини [15, 294–295]. Право зумовлює відносини між рівними суб'єктами, визначає правила гри, однакові для всіх, що й є «передумовами встановлення ринкової угоди» [16, 135]. У разі адекватного відображення основ економічного укладу право урівноважує інтереси економічного класу, суспільства і кожної людини.

Тому природа економіки і права з'ясовується законом співвідношення «форми і змісту» [14, 14], де основою змісту є економічні відносини, а формою — право, його норми, що утілені в конституції, безлічі законів, підзаконних актів, у правових прецедентах, нормативно-правових договорах та інших нормативно-правових джерелах.

Слід віддати належне тим сучасним економістам, які, поділяючи визначення економіки як «королеви суспільних наук» [17, 2], наголошують на тому, що необхідною умовою її успішного функціонування виступає правовий «фундамент у вигляді прав власності і верховенства закону» [18, 179] або

стверджують, що «законодавство, правопорядок и безпека — усі ці соціальні інститути в сучасній економічній науці називаються суспільними благами, які не здатний відтворювати ринок сам по собі, а монопольне право їх виробництва належить державі» [4, 16]. Дійсно, зусиллями держави і суспільства право не тільки підтягується до рівня економіки, а й впливає на економіку, починаючи із забезпечення порядку як основи взаємодії права і економіки та закінчуючи результатами економічної діяльності. Щоправда, економічна діяльність держави, крім економічних досягнень, має чимало прорахунків, однак як досягнення, так і прорахунки перебувають у безпосередній залежності від національного законодавства. Як правило, зміни в законодавстві тягнуть за собою зміни в економіці і навпаки.

Без економічних відносин і економічних категорій неможливе виникнення ряду правових відносин і понять. Саме у ході правового регулювання основні економічні поняття та інститути (наприклад, економічні форми власності) набувають нормативного змісту, оформленого в приписах певних форм права (право власності). Своєчасно коректувати їх економіко-правовий зміст дозволяє як юридична, так і економічна діагностика, що проводиться за допомогою методології економічного аналізу права.

Закономірним є те, що право, визначаючись економікою, впливає на економіку — або сприяє розвитку економіки, прискорює його, або гальмує поступальний рух уперед. Гальмування відбувається в тому випадку, коли економічні вимоги в праві відбиваються у перевернутому вигляді. Прикладом є законодавство часів СРСР, яке, на жаль, протягом декількох десятиліть установлювало такі методи правового регулювання і закріплювало таку структуру управління народним господарством, що перешкоджали розвитку ринкових відносин, підривали економічні стимули трудової діяльності. Та й у перші роки незалежної України законодавство нерідко ставило бар'єри на шляху

економічного розвитку (наприклад, у податковій сфері, конфлікти в якій часто приводили людей до арбітражного/ господарського суду). Й досі спостерігаються законодавчі перешкоди у функціонуванні малого і середнього бізнесу. Відбуваються також порушення двох рівноваг, установлених одночасно на ринку — еквівалентного і вільного обміну між суб'єктами, що хазяюють, та балансу прав власності безпосередньо в корпорації.

При визнанні тісного співвідношення права і економіки, у разі його розгляду через призму властивостей людини — учасниці правових і економічних відносин, проявляється їх суттєва різниця. Право формується і функціонує завдяки вольовій діяльності людини (що нерідко призводить до відхилень від вимог об'єктивних законів) і впливає на волю людей (котрі також не завжди дотримуються правових приписів). На відміну від права, економіка зазнає впливу економічних законів, що мають об'єктивний характер, не підвладний людині, та й економіка є поблажливою до людського егоїзму, «який в ідеалі повинен бути приборканий правом» [11, 42].

Отже, вплив права на економічні відносини не є безмежним та визначається відповідністю норм права економічним відносинам, що об'єктивно складаються. Якщо право впливає на економіку зсередини, то вплив держави є зовнішнім та полягає у забезпеченні зовнішніх умов функціонування економіки. Як тільки держава під час здійснення правового регулювання вторгається у сферу дії об'єктивних економічних законів, намагається перебудувати їх в залежності від свого розсуду, правові норми вступають у протиріччя з соціальними відносинами, що спричиняє їх конфлікт та згубно відображається на стані суспільства [19, 5]. Значить, право і економіка — дві різні, але нерозривно пов'язані між собою, сфери життєдіяльності суспільства: «економіка немислима без права, а право втрачає свою значимість без економіки» [20, 26]. Зв'язок між ними виявляється яскравіше на переломних етапах соціально-економіч-

ного розвитку — «в період масштабних реформ» [21, 8].

Певна річ, економічні відносини потребують найбільш адекватних собі правових інститутів. Сама ж економічна детермінація, слугуючи одним із факторів формування правових відносин, не завжди є визначальною в процесі правового регулювання. При цьому економіка здійснює вплив на право як прямо і безпосередньо, так і опосередковано — через політику, правосвідомість, поведінку людей, але найбільше — через державу (визначає розмір податків, мінімум заробітної плати, термін відпустки, установлює правила екологічної і технічної безпеки та ін.).

Враховуючи особливості кожного з феноменів (право і економіка), що розглядаються у співвідношенні з позицій економічного аналізу права, слід навести влучне висловлювання американського економіста Д. Фрідмена щодо призначення такого аналізу: «Економічний аналіз права включає три різні, але зв'язані галузі. Перша — використання економічної теорії для того, щоб передбачити наслідки юридичних правил. Друга — використання економічної теорії для того, щоб визначити, які юридичні правила економічно ефективні, і рекомендувати, якими вони повинні бути. Третя — застосування економічної теорії для того, щоб передбачити, якими будуть юридичні правила. У першому випадку мова йде насамперед про прикладання теорії ціни, у другому — про економічну теорію добробуту, а у третьому — про теорію суспільного вибору» [22, 233]. Завдяки економічному аналізу права висвічується чимало фактів складних економічних відносин, які можуть залишитися поза увагою фахівців іншого профілю. Економічний аналіз права додає глибини і точності природним знанням у цій сфері, забезпечує єдність окремих галузей права, чого в усій повноті не може надати суто юридичний аналіз.

Роль глобалізації в оновленні погляду на співвідношення права і економіки. У сучасному світовому науковому співтоваристві стала усе більш популяр-

ною так звана концепція «глобального суспільства» або «глобального громадянського суспільства», в юридичному середовищі — концепція глобального правового порядку або глобальної правової системи, в економічному колі — концепція глобальної економічної системи. Слово «глобальний» виражає просторовий вимір соціальної (правової, економічної) системи типу «планетарний» або «транснаціональний», тобто «за межами національних кордонів». Але цією зовнішньою ознакою воно не вичерпується, бо є глибшим за суттю — стосується загальних і нагальних проблем людей в усьому світі, їх співіснування і виживання (економічного, екологічного тощо), використання правових регуляторів для упорядкування взаємодії національних, регіональних (на макрорівні), міжрегіональних (правових, економічних) систем.

Глобалізація є новою стадією розвитку економіки і права, новою якістю взаємовідносин між країнами, їх економіками, правовими системами, що потребує оновленого погляду на співвідношення права і економіки. Будучи досить складним процесом формування єдиної планетарної організації, глобалізація почалася зі сфери економіки і технології, а її стимулятором була і є економічна конкуренція у світовому масштабі. Нині процес глобалізації торкнувся всіх сфер життя людини — економіки, політики, стратегії, інформації, екології, міжнародного права [23, 47].

Наголошуючи на першості та інтенсивності процесів глобалізації, що протікають у сфері економіки та проявляються у формуванні єдиного світового економічного простору, не варто забувати про конститутивну роль права в цьому процесі. Адже основою глобалізації є правові норми, що регулюють ті чи інші суспільні відносини. Тому економіко-технологічна і правова глобалізації відбуваються у взаємному зв'язку й визначеному співвідношенні та виявляються, насамперед, у реформуванні існуючих правових принципів регулювання економіки, розробці єдиної юридичної мови і економіко-правових категорій, а також

стандартизованих норм права, регулюючих економічні відносини, що є загальними для всіх держав-учасників міжнародних відносин.

Першим етапом глобалізаційного процесу можна вважати перехід до встановлення глобального економіко-правового порядку, коли держави добровільно (за сумісною згодою) відказуються від частини своїх правових прерогатив в економічній сфері і передають їх на глобальний рівень, залишаючи у власній компетенції регулювання відносин у сферах культури, релігії та ін. Перелік суспільних відносин, що піддаються одноманітному регулюванню, досить широкий і постійно зростає. Другий етап — узгоджені, активні і відносно стабільні, економіко-правові взаємовідносини між державами із залученням усіх форм їх правової взаємодії (імплементація, гармонізація, уніфікація та ін.), стимульованих розвитком сучасного міжнародного права.

Рівень розвитку економіки та технологічний прогрес визначають пріоритетні напрямки правової політики держави, що розробляються з урахуванням наявних прорахунків у правовому регулюванні економічних відносин. Не можна закривати очі на той факт, що глобалізація, будучи природним етапом розвитку світового співробітництва, має не тільки плюси (відкриває нові можливості для самовираження і самореалізації кожної людини в бізнесі, політиці, науці, культурі, освіті), а й мінуси (її економічна і правова неупорядкованість). До мінусів, крім інших, слід віднести можливість недержавної іноземної фірми, в руках якої зосередилась достатня кількість світового капіталу, вплинути на політику, в тому числі й на правову політику, майже всякої держави. Задля запобігання таким «мінусам», створюваним глобалізацією для держави, здійснюється процес уніфікації правових норм, обов'язкових для усіх учасників міжнародних відносин, та конкретних механізмів, що реально забезпечують їх виконання.

Уніфікацію права, особливо норм матеріального права, вчені називають

основним інструментом глобалізаційного процесу [24, 17], оскільки вона слугує конститутивною формою зближення економічних і правових систем, що функціонують на планеті. Не менш значущою правовою формою глобалізації служить імплементація, що є процесом своєчасної і повної реалізації норм міжнародного права на внутрішньодержавному рівні. Забезпечує єдність у правовому різноманітті гармонізація законодавства, яка зміцнює зв'язки держав у глобальному просторі шляхом зближення різних інститутів права.

Нині все більше виявляється економіко-правова когерентність (від лат. *coherens* — той, що перебуває у зв'язку) — реальна зв'язаність національної економіки і права з міжнародною, що є показником багатопланового процесу наростання загального в економічних і правових сферах держав світу. В економічній сфері — це глобальне пересування людей, товарів, капіталу, ідей, зростання економічної інтеграції, яка, у свою чергу, стимулюється розширенням торгівлі та інвестицій. В правовій сфері — це дотримання правових принципів демократичного державного устрою, прав людини і прав держави, захист права власності, зростання правової інтеграції, яка стимулюється практикою застосування судами норм міжнародного права, передусім норм міжнародних договорів. Слушним є зауваження американського вченого-юриста П. Спіро, наведене В. В. Гавриловим: «Глобалізація сьогодні все робить міжнародним» [25, 138] — ця констатація потребує від вітчизняних юристів (вчених і практиків) активного використання досягнень міжнародного права з тим, щоб уникнути теоретичних і практичних прорахунків і помилок.

Вважається, що процес економічної і правової глобалізації є необоротним. Дійсно, йому зараджує ряд факторів: інтенсифікація капіталу та міжнародного торговельного обігу, міграція робочої сили, інформаційна відкритість світу, швидке технологічне оновлення, прямий нормативно-правовий обмін (імпорт і експорт норм права) між державами,

навіть між тими, які раніше не були утягнуті в цей процес.

Розвиток економічної теорії права розширює предметну галузь юриспруденції, формує новітню економічну методологію пізнання права. Завдяки застосуванню методологічних підходів і інституціонального інструментарію економічної теорії права відкривається можливість вирішити питання, які набувають все більшого значення, а саме: яка природа і закономірність розвитку права, які фактори стимулюють виникнення правових норм і як вони впливають на поведінку людей.

Теорія держави і права як світоглядна, методологічна основа для юридичних наук, що базується на сполученні різних методологій (формально-логічна, діалектична, соціологічна, системна, аксіологічна, історична, культурологічна, антропологічна та ін.), має збагатити свою методологію за рахунок концептуальних ідей, парадигм, методів, принципів економічної методології.

У країнах світу існують різні моделі співвідношення права і економіки, що обумовлено неоднаковою роллю економічної системи та її окремих інститутів у генезисі та еволюції права. Не стабільним є домінування економіки (у її співвідношенні з правом) на всіх етапах їх розвитку, оскільки у певні кардинально-перехідні періоди розвитку держав провідну роль нерідко бере на себе право. Різняться у державах й комбінації юридичних засобів, режимів, економічних і неекономічних методів. Якщо в кожній країні взаємодія права і економіки має свою специфіку через розходження в релігії, культурі, моральних цінностях, укладі життя та ін., то співвідношення між правом і економікою, які складаються під час такої взаємодії в публічному житті, націлені на їх соціалізацію — забезпечення гідного рівня життя людини, зріст добробуту усього суспільства.

При усій специфічності розвитку економіки і права у державно-організованих суспільствах світу останні переживають період глобалізації, коли закономірністю стає зближення їх права, правових систем внаслідок економічної

необхідності, породженої проблемою виживання людства.

Важливо, щоб глобалізація була процесом взаємної інтеграції, природного зближення, а не штучного одностороннього поглинення або поступового придушення самотності та перспектив розвитку однієї національної правової системи іншою або тією чи іншою сім'єю правових систем.

Для України, щоб упевнено увійти в постіндустріальну сферу світового розвитку, потрібно виробити модель глобального інтегрування, в якій провідне місце повинна зайняти системна модернізація економіки і права держави на шляхах інноваційних перетворень.

Ключові слова: економічна теорія права, економіка права, міждисциплінарний підхід, паритет права та економіка, глобальний економіко-правовий порядок.

Стаття присвячена вивченню співвідношення права і економіки як у теоретичній, так і практичній площині. Зазначена проблема аналізується за допомогою дисципліни, що сформувалася на стику економічної теорії і юриспруденції — економічної теорії права.

Статья посвящена изучению соотношения права и экономики как в теоретической, так и практической плоскости. Данная проблема анализируется с помощью дисциплины, которая сформировалась на стыке экономической теории и юриспруденции — экономической теории права.

This article is devoted to the study of the correlation between law and economics both in theoretical and practical level. This issue is analyzed by the economic theory of law — discipline, formed at the intersection of economics and law.

Література

1. Познер Р. Экономический анализ права. Т. 1 / Р. Познер ; пер. с англ. под

- ред. В. Л. Тамбовцева — СПб. : Экон. шк., 2004.
2. Пугинский Б. И. Правовая экономика: проблемы становления / Б. И. Пугинский, Д. Н. Сафиуллин. — М. : Юрид. лит., 1991.
3. Одинцова М. И. Экономика права : учеб. пособие / М. И. Одинцова ; Гос. ун-т Высшей школы экономики. — М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007.
4. Колесников В. В. Роль экономической теории права в оптимизации законодательной и правоприменительной практики // Вопросы экономики и права. — 2008. — № 1.
5. Вельяновски Центо Г. Экономический подход к праву: критическое вступление 'Электронный ресурс' / Г. Центо Вельяновски. — Режим доступа : http://www.nsu.ru/nif/people_1/016.pdf.
6. Бальсевич А. Экономика права: предпосылки возникновения и история развития // Вопросы экономики. — 2008. — № 12.
7. Коуз Р. Фирма, рынок, право : пер. с англ. / Р. Коуз. — М. : Дело : Catallaxy, 1993.
8. Познер Р. О применении экономической теории и злоупотреблении ею при анализе права // Истоки. Экономика в контексте истории и культуры : пер. на рус. яз. — Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004.
9. Ларин А. А. Общетеоретический аспект обусловленности развития права экономическими факторами / А. А. Ларин, А. В. Петров // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. — 2007. — № 4.
10. Commons J. Institutional Economics // American Economic Review. — 1931. — Vol. 21.
11. Алпатов А. А. Комплексный анализ проблемы соотношения права и экономики // Актуальные проблемы российского права. — 2011. — № 1.
12. Гаджиев Г. А. Цели, предмет и содержание курса «Право и экономика» // Бизнес, менеджмент и право. — 2011. — № 2.
13. Пороховский А. Эволюция рыночной экономики в зеркале политической экономики // Российский экономический журнал. — 2008. — № 1-2.
14. Кочев В. А. Конституция, право, экономика // Вестник Воронежского экономического государственного университета. — 2010. — № 5.
15. Скакун О. Ф. Теория государства и права // Энциклопедический курс : учебник : пер. с укр. — Х. : Эспада, 2007.
16. Самсон И. Придет ли Россия к рыночной экономике // Вопросы экономики. — 1998. — № 8.
17. Hoppe Hans Hermann. Economic science and the Austrian method 'Электронный ресурс' / Ludwig von Mises Institute. — Auburn, Alabama, 1993. — Режим доступа : <http://mises.org/books/esam.pdf>.
18. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений / Дуглас Норт ; пер. с англ. К. Мартынова, Н. Эдельмана ; Гос. ун-т Высшей школы экономики. — М. : Изд. дом Гос. ун-та — Высшей школы экономики, 2010.
19. Филимонов В. Д. Справедливость как принцип права // Государство и право. — 2009. — № 9.
20. Киселев В. К. Экономика и право: противоречивое единство // Известия Саратовского университета. Сер. Экономика. Управление. Право. — 2008. — Т. 8, вып. 1.
21. Бродский М. Н. Законодательная база экономического развития / М. Н. Бродский. — Изд-во «Европейский дом», 2002. — (Серия «Право и экономика»).
22. Фридмен Дэвид. Право и экономическая теория // «Невидимая рука» рынка : пер. с англ. / под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгрейта, П. Ньюмена ; науч. ред. Н. Л. Макашева. — М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008.
23. Кочетов Э. Г. Мировая экономическая арена: смена воззрений (выход на новую доктрину внешнеэкономических связей — геоэкономическую) // Известия УрГЭУ. — 2009. — № 3.
24. Кабалкин А. Глобализация правового пространства и новеллы российского гражданского законодательства / А. Кабалкин, Л. Санникова // Российская юстиция. — 2001. — № 12.
25. Гаврилов В. В. Взаимодействие международной и национальных правовых систем и правосознание // Журнал российского права. — 2006. — № 2.